

55.4
K55

G. V. Kosubej

**TUBERKULOZ POŁGAŞ
OOŃ-PIŁE TEMISSEL**

KYRYNENIN NOM YNDYRER CERİ

КЪЗЪЛ—1943

I. Tuberkuljos aargõqnyñ kalvaar taraar polgaş oon-pile aaraan- narnyñ õlyp xoraar

Tuberkuljos polza, telegejnyñ kãrnda eñ-ne uluu-pile kalvaar neptereen xaldavrylõq aargõqlarnyñ piteezi polur suve. Po aargõq-pile aaraannarnyñ iştinden õlyp turar coruktõq san xemcee koncuq uluq. Tuberkuljostan õske pygy-le xaldavrylõq aargõqlardan ulam õlgennerniñ sanyn kattõştyr alyga-taa canğys-la tuberkuljostan ulam õlgen kizilerniñ sanyn ol sandan arttyk xõj poop turar. Tif, dezinderij tep kãzõk aargõqlar, skarlatina tep poostaa aarby, ulanut, ospa, difterit tep aargõqlardan õlgennerniñ sanyn polza, canğys-la tuberkuljostan ulam õlgennerniñ sanyn dan iji kattap evesõ poop turar. Tañzõ pyrytkel ergeleer cerlerniñ medeezinden algaş kõerge, pir tugaar imperialistiõq tajynnyñ murunda Evropka tuberkuljos aargõdan ulam õlgennerniñ sanyn syl pyryde-le 1.000.000 kizi cedip turgan poop tur.

Blangjyada connuñ tuberkuljos aargõdan koncuq xõj õlyp xoraar coruu faşistyõq Germanida polgaş Italida poop turar. Yletpyrccinnerniñ tuberkuljos-pile aarbyr coruu po curttarga koncuq kãska yjenin iştinde-le tykka xõj san xemceõge cede pergen. German, Itali tep faşistyõq curttarnyñ sa-tajyr klybynga kalcaaly-pile peletkenip turgan coruu polza, yletpyrccin angyn eñ-be kadõ-toskun talal xemdilge-

ge taabarştyr, kalpak arat masealarnъ ed-ne jadaradyr, xoozuratkan. Moon uzurunda tuberkuljos aaryr po curtarga amgy yjeniñ tajynn egeleeriniñ murunda-la koncuq pedik san kemceeldiq polu pergen turgan.

Faşistyq „erttemdenner“ polza, nemes søektyqler (arjfrasa) cyden-taa arttyk aaryq pajdalyq cybe teer puruu yzeliñ øøskylpy-şaan, xarъn tuberkuljos-pile aaraannarnъ emneeriniñ xeree cer-le cok, olar şur-tu nanъş cok aaryq polgaş azъk yne cok kiziler polur cybe, ыndьoнъñ төleezinde olarnъñ aarybn emneer corukka kyryneniñ akşa xørengizin carьqdar yndyrwes teerzinge cedir culcurup uluxup turarlar. Faşistyq „erttemdennerniñ“ ol yzeliñ jozugaar alyrga, cyu polurul teerge, tuberkuljos-pile aaraannarnъ emneves, xarъn olar tuberkuljostan aaryr coraaş-la pottarъ kыrьp ølgyleer teeni ol polur tur. Ыncaarga ol polza, tuberkuljos-pile aaraan yletpyrcin-nerni polgaş jadyblarnъ şak ыncaldыr aazylap turar teerzi şuut todargaj tur. Pir eves faşistar, pajlar aaryj perze olarnъ eñ ekki emnelgeler, sanatorlar-pile polgaş eñ ekki emciler-pile xandyр turar polgajlar.

Faşistyq araatlannarnъñ Evroptuñ curtarynga uy-gedip turgan teerbedeşkini, xannyq araattan coruu polza, ol curtarnъ jadaral xoozuraldыñ ølym covalannъñ xalарtyq aжьлыnga tavaryştyrgan. Franzьnyñ Belgijniñ, Daniniñ, Golandьnyñ, Cexoslavaktьñ, Norvenin arat conu aş tyrengi pajdalga tyşken. Cazy-lap kalcaaran, faşistyq araattan, tyzymetter polza, po curtarnъñ conun ypter teerbedep, olarnъñ pygyle yneliq et edilelin polgaş aaş-cem cyulyн pьlaap ap, culup cip turarlar. Parьbn evroptuñ faşistarga ezelettirgen curtarnъñ arat connarъ polza, aş-cut-tan sooktan kacşьqaldыq coruktan ulam ølyp kыrьp turarlar. Aзысь con şak ыncaldыr jadarap xoo-zurap, cedinmes tyrengi pajdalga tavaryр turda, ol

arat connuq tuberkuljos aargьnda massalь-pile aargьь сајлағ соk polur appaar tur.

TAR-ньq revolutuq nam, cazaa Tьva Arat Respublikть kapitalistьq еves oruktap erestiq хеqzyderiniq азы-агь, kultur politikтьq sorulgalарьн cediшkinni q potlandьвь-шаан, tarap neptereer xaldamьрььq aargьqlarga udur temisseldi corudup, feodal turguzunuq artьncьзь роор сьдьр kalgan tuberkuljos aargььн евееzedip uzutkaar хемсеqlerni paza kyштуу-pile corudup turar.

Sovet Evillelini q akь-tuqma tuzalamсьзьньнq ас-сьзь-pile Tьva Arat Respublikть q emnelge cerlerini q cetkilerin хеј-хеју-pile kalvartтьр, emnelgeler jasalar, итуqlar sattарьн көvydedip, tuberkuljos aargьqlь emneer sanatornu азьдьр turguskan.

Ooq kyusselde туqneli polza, Tьвань q arat connарьнь q xaldamьрььq aargьqlar-pile aargьь coruunu q san хемсеeli сь-сьда-la евееzer padьр turарь polur.

ьncalza-taa, cedip алган cediшkinnerge meneer-genip алгағ, podun оозukturup polvas. Tuberkuljos-pile aargьь coruktu q san хемсеe, orannь q iштinde am-taa eleen pedik pajdaldь q роор turar. Tuberkuljos aargьq-pile temissel corudarьн-ce хеј-niittini am-taa еvilledeeri erge соk сngula роор turar.

Tuberkuljos aargьqlь q tugajьnda pilliqni curttak-сь connu q orttuzung a tajьвьrlap nepteredir coruk polza, uk aargьqga udur temissel corudarьng a kon-cu q ulu q uzur-tuzalь q polur

Ро номсугағть piзip yndyyp turарьнь q sorulga-зь polza, tuberkuljos aargьqlь q paza onu emneerini q tugajьnda kol pilliqlerni номсukcularga pedyyn ar-gaаь jozugaар tajьвьrlap тапьштьrарь polur tur.

II. Xaldamьрьь q aargь q tep cыл?

Connu q iштinge koncu q tyrgen kalvarьр neptereer xaldamьрьь q aargьqlar par теerzi kaъь шаq yјeden peer-le pildingir роор kelgen. Ындь q aargьqlar con-

ниң өртүзүңга удаа-тараа нестерөп тарааһ, тькка хөј санның кизилерни амь-тньн хорадьр турган. Мындьң аарьqlарнь халдамьрьң аарьqlар теп адаар ар-парган. Ол аарьqlар полза, бир кизиден өске кизи-це тамцааһ, самдык ужелерде мьрьнај рудун арван, сумуну пежин хөме аль peer теерзин улустар пилп турган полза-таа, согум ол аарьqlарньң тамсыр халдаар согуу кансаар роор турарьн полгаһ сунуң узурундан өөскүр тыртыр турарьл теерзин улус биле-жин турганнар.

Ооң узурун таялыбылаарда, самдык ерттемдөннер полза, агаар ројдустуң емин ерттир изиқ ијик-пе, азы соок роор турарьнда тизир, бир самдыктарь өл шыкка, хоральң пагај суылдерге шамнар турганнар, паза бир самдыктарь, сьды рерген сем продукту суылдериниң арттыңсызындан өөскүр тыртыр суве тизир турганнар. Ыңсанаһ ол аарьqlарньң тыртырьн шақ ындьң јанзы-ру-ру таялыбылаар сорук полза, 17 тугаар сус сьдың сөөлгү ујезинге цедир роор турган. Ол ујезде голландь улуска, шинцилел азылыңга роду мергеzip өөренген Левенгук теп кизи курттап coraan. Ол кизи роду емци кизи евес-таа полза, ијл талазь төстегер шиди туш полур сорукту таварьлга јозугаар родар тыр ундырген. Ындьң шиди цугаладыр кьльр алгаһ, родунуң тизиниң кагың ооң-пиле өтир көөрүн родар алган.

Тизиниң кагың родар алгань јозугаар, ол шил-пиле ыңсаалдыр шинцилер көрүр тургаһ, ооң аразынга консуқ циктиқ бир јанзы сувелер турганьн кенеритен көрүр каан. Ол цыл тизе, темги шидиң адаанга консуқ хөј санның, апаа карак-пиле көөрге көзылвес хире хензиқ piccill тиріқ амьттанныр туруп тургань көзылгyleen. Олар согум кандық аайлық тиріқ амьттаннырьл теерзиниң узурун тырпаза-таа, Левенгук полза, ројдуста суқ-ле улгаттырар шилдер-пиле көрүр полур хире хензиқ азаргансық piccill тиріқ сувелер пар теерзин ьлар рузыредир-пиле пилп алган. Левенгук елен кааһ шилдерни каттыстырьр кьльр тургаһ, ооң-пиле pic-

eli azyrganşyq cybelerni on-on şaa kattap ulgattır kœr kydyr tuskaj xerekseldi podap kylan. Oon soonda temgi tuskaj xerekseli-pile kiziniq iştinden yngen cyulderni toozuncugaştarnı, suq tamdyzın şinciler kœvü-şaan, orita anaa karakka kœzylbes xenziq xemceqliq tiriq amıttannarnı kœryp turar ap-pargan. Levenguktı egelep podap tırkan tuskaj xerekselin tıkka xœj erttemdenner ulam-na caartır, polvaazyradır kılza-kılza am yjede piccii xenziq cyulderni 1000 polgaş oon-taa xœj kattap ulgattır kœzyldyrupter polvaazyrangaj tuskaj xerekseldi kılır algan polur tur.

Erttemdenner polza, ol xerekseldi azyqlavşaan, piccii xenziq tiriq amıttannarnıq amıdyralın, olarnıq pydyş şınarın şinciler œerenir appargannar; ol xenziq amıttannarnı mikroptar tep adaar. Ol xerekseldi **mikroskop** tep adaan. Po at polza, grektiń mikrop tep sœzynden yndeziler tıvylan at cybe, mikroskop teerge, piccii naj teen' sœs.

Ol xenziq naj tiriq amıttannar, azy mikroptar polza, janzy-pyry xevirlerliq poop turar. Mikroptıq pır camdyktarş—piziktiń sek temdee xedirliq, œskeleri—zarjatoj (cartık sek) xevirliq paza pır camdyktarş—şœjvek, oon paza pır camdyzş—tiziqencek ijik-pe, azy corzak xevirliq polur polgaş oon-taa œske.

Franzy ulustıq Paster tep erttemdeni ertken cys cıdyń 60 cıdarında curttap turgan, ol kizi mikroptarnıq amıdyral pajdalın şinciler kœryp turgaş, tıkka xœj janzyın xaldamırlıq aarqılar polza, kiziniq organizmin-ce mikroptar nepterep kirgeniniq ulamş-pile poop turar teerzin pyzyredip kœrgysken. Ooń-pile cergeleştir todargaj ileretkeni polza, angş-angş mikroptar pyzyzy janzy-pyry aarqıların œœskyder cybe tep, paza sibir jazvazş, xolera, izin tivi polgaş œske-taa ol ıškaş xaldamırlıq aarqıńıq mikroptarın tır ileretken. Mikrop pyzyzy-le sangş cyul aarqı-ń œœskyder, cıveeleerge: sibir jazvazşın şœjvek

mikrovu polza, kizige tuberkuljos aaryqny tьvьldьra alvas, ьnсаarga, tuberkuljostuq şejbek хевriliq mikrovi paza, sibir jazvazь tep aaryqny tьvьldьrь şьdavas poor tur.

Mikroptar, polza, ciktiq janьnyq meзу şьnarlyq polur, syl tize, olar polza, eske tiriq cyulderden artьk tyrgen yrezip kьvydeer poor tur. Olarnьq ьnсаан хьjy-pile yrezip kьvydeer coruu koncuq pьduyn pajdal-pile poor turar. Mikroptarnьq turup turar ceriniq temperaturu taarymсьlyq, cemgerilgezi ekki pajdalga turda, olarnьq yrezip kьvydeer coruu, anaa pьduyn arganь jozugaar cartьktaşьr iji carlyp kьvydeer poor tur. Cizeeleerge, pir şejbek mikrop iji kezekke carlyp хувааль, ol iji kezekter picce polgan soonda, paza kattap iji kezek кьлдыr carlyp хувааль, eske-taa mikroptar paza-la şak ьndьq pajdalьq polurlar.

Mikrop 10—15 minut iştinde pezin iji kezek кьдыr хувааль peer tep pillip algaş, kiziniq organizimince cangьs mikrop nepterep kire pergen tijik tep podaaş, ьnсаarga ol cangьs mikrop pir хongan soonda ceze хire sannьq mikroptar poor eze peer tur oon sanьn podap тьr kьrynerem.

Onu podap тьr kelirnerge, onu sanap adaarynьq-taa aaj-raazь tьvьlvas, хьj san ynyp kelir appaar. xaldamьrlyq aaryqlar eskyder janь-pyry mikroptar kiziniq organizmьnyq iştinge corup coraaş, kizini хорannap aartь peer хорannarnь pottarьndan taradьr yndyrup turar.

Mikroptar polza, aaryq kizinin maga-podundan taşkaarlarda, janь-pyry oruktary-pile taşkaarlap yner poor tur. Syl teerge, kiziniq izin şejyndyzyn-den taşkaarlap yner artьncь cyulder-pile kadь kiziniq şejyndzyn tamсьp yner, tykpy caraa-pile kadь ekpeni tamсьp yner, sidil-pile kadь pyurekterni tamсьp yner polur tur. Mikroptar kiziniq maga-podundan taşkaarlap yngen soonda, tiriq хeveer coruur

polgaş onn eldep janzy-pyry et xereksel ijik-pe, azy mal-magan cergeliq amyttannarga xaldaaştyñ olarny tamcşytyr paşa kattap kizige tamcaaş pir kiziden eşke kizige tamcşyzyr tarap polur tur.

Mikroptar polşa, kiziniñ maga-podun-ce nepterep kirende, paşa-la janzy-pyry oruktar-pile nepterep kiret. Syl teerge, kiziniñ keziniñ şymaktalyr palıq-lanь pergen ijik-pe, azy pydyn-taa cerlerin tamcşytyr nepterep kire perip polur, onn ыñaj aas, tamcuk cergeliq organnarın tamcşytyr nepterep kire perip polur.

Mikroptar kiziniñ organizmin-ce şak ыncaldyр nepterep kirip kelirge, kiziniñ maga-podu polşa, podunun kadьk, pydyn organizmin kamgalap, olarga udur temisseldi coruda peer. Kiziniñ maga-podu polşa, ol nepterep kirip kelgen mikroptarın uzutkar cok kьlyr teeş ijik-pe, azy oların xora cok poldurar teeş, pygy-le kyzyn mөөңner cşyј peer tur. Kiziniñ maga-podu polşa, muq-muq cьldarınь turguzunda mikroptarga yrgylcy tavarzyр coraan, ыncangaş xaldamьrlyq aaryqlarga udur temissezir talazy-pile onza mezy şьnar pajdaldьq cuyldy azydap undyryp turar appargan. Kiziniñ maga-podunun po mezy şьnarь polşa, ьzyguur uksaanь salgaştyñ tamcşyzyр turar.

Kiziniñ ханыньñ iştinde ханныñ ak kezeenden pytken lejkositler tep tuskaj cybeler (kletkalar) par, Ol cuylder polşa, kamgalakcьlarınьñ, xaldamьrlyq aaryqlar-pile temissezirde, pistiñ maga-podubustun tajьncьlarьvьs poop turar. Kiziniñ maga-podununun iştin-ce mikroptar nepterep kire peerge, lejkositler olarga udur temissezir, oların pyrgeldir şьva ap turgaş, ol-la ceringe ezildirip kaaptarın oraldazyр. Mikroptarga udur ыncaan temissezir turgaş, uk lejkositlernьñ tьkka xөј nuruzu olyp kьrlyр kalьlar. Lejkositlerniñ şak ьndьq temisseliniñ tugajьnda, pir pedyyn cizekti cugaalap korejin, onn kizl pyryzy podunga-la poop turarın kergen poop. Kiziniñ kezini-

ce picci naj ten, cartt̃ kadalỹ pergende, onu uš-
tup kaqvas̃ka ol ceri kancap paar̃n t̃kka x̃oj ulus
pillr-le polgaj. Kiziniñ ezin-ce kadalỹp kire pergen
ten cartt̃ññ eleen kaaş̃ xonuk ištinde uštup ar kaq-
vas polza, ol cerinden suuk ak irincigeš̃ t̃p̃t̃p̃ kelir
polgaj. Bncap parganda, temgi kadalgan cartt̃ cide
peer. Ol xojuqzumaar suuk ak cybe polza iriñ pol-
ur, uk irinner polza, temgi ca it̃ññ xajydỹr̃p̃ ezil-
dirgeš̃, pottarỹ elgylej pergen, emge xajaa-cok x̃oj
sanñỹq lejkosit̃ter polur tur. Bncaar elyqlenip̃ elgy-
leer lejkosit̃ter az̃yk cok cyulder appargan teleede,
olar maga-pottan adỹr̃p̃ yner appaarlar.

Kiziniñ maga-podun-ce mikroptar nepterep kire
pergende, paza-la šak ̃nd̃ỹq pajdald̃ỹq polur tur.
Mikroptarñỹq nepterep kire pergen cerlerin-ce emge
xajaa-cok x̃oj sanñỹq lejkosit̃ter c̃ỹq̃l̃p̃ kirgileeš̃, uk
mikroptar-pile temissezi peer. ̃nd̃ỹq polza-taa, mik-
roptarñỹq ̃lgar yndỹrup turar xorañỹ arit̃p̃ c̃dỹr̃
kal̃ỹr. Mikroptarñỹq ̃nd̃ỹq xorañỹnga udur kiziniñ
podunuñ kamgalal xorañỹ paza par poor cybe. Kizi-
niñ paar̃ỹ, savanaz̃ỹ, pyurekteri polgaš̃ ol cergelliq̃
eske-taa ištikki organnar̃ mikroptarñỹq xorañỹnga
udur temissel corudar xorañỹq kamgalañỹ cybeler-
ni x̃oj-x̃ojy-pile ̃lgar yndỹrup turur peer. Šak ̃nd̃-
ỹq udurlañỹš̃k̃ñ k̃ỹl̃ỹr xorañỹq cybe kiziniñ
xañỹn-ce x̃oj xemceql̃i-pile nepterep kirgeš̃, mik-
roptarñỹq ̃lgar yndỹr̃gen xorañỹñỹq kuzyn paz̃ỹr,
oon xoraz̃ỹn cidirip turar poor tur.

Bncalza-taa xaldam̃ỹr̃ỹq aar̃ỹqlar-pile kiziniñ
maga-podu yrgylcyde-le šak ̃ncaald̃ỹr̃ cediš̃kinñi-
pile temissezi albas camd̃yk yjelerde ̃ncaald̃ỹr̃ temis-
sez̃ip kyš̃ cetpejin paar cyulder paza par. Bncald̃ỹr̃
kyš̃ cetpejin parganda, organizm aar pajdal-pile c̃ỹr-
gadap aar̃ỹp egeleeš̃, oorttan ekkirip segilir ijk-pe, az̃y
elyr appaar tur.

Kiziniñ maga-podu polza, camd̃yk aar̃ỹqlar tavar-
š̃kaš̃ š̃ỹdaz̃ỹp ekkirip yne pergen polza, oon soon-

da temgi aarbynga kattap tawaryşkanda, ol aarbyq-dan tagynnar aarbas kыдыр рьзыга peer poor tur. Ынcaaldыр tagynnar aarbas coruktuң uzuru cылtize, temgi ol aaraan aarbynga udur kiziniң maga-podun-nyң тыр алган хораны полза, ооң соонда yr yjeniң ištinde ol aarbyqdan aarыpas cepsek poor хевеер арттыр калыр cybe tur. Ospa, ulanut, skarlatina, tif cergelliq camдык aarbyqlar-pile kizi cyq-le cangыs udaa aarbyr teerzin ulus шуут pillar polgaj, ol polza, ađaa cizek polur tur.

Ol aarbyqlarga udur kiziniң maga-podunga tuskaј тьвылган шынарлыq cybezi pygy nazынының eccizinde ol хевеер арттыр калыр. Maga-pottuң шык ындыq тьвылган tuskaј шынарын tagynnar aarыpas pydyş шынар теер iјik-pe, азь Imynitedi tep адаар. Imynitet polza, ada iјezinden uksaa tamсыр тытыр iјik-pe азь tuskaј argаны јozugaар тытыр pyder. Kizini tuskaј em cyyl-deri-pile tarыр тургаş тыкка хөј aarbyqlardan aarbas poldurup каар paza polur tur. Kiziniң camдык aarbyqlaryнда aarbas kыдыр тыр рьзыгыр pytken ol шынар полза, pagaj амьдырал curttalганың pajdalyнда хатаарыстыр кошкај перип polur.

Cizeeleerge, tuberkuljos-pile kizi aarыр ertterge, ооң соонда pygy nazынының eccizinde ol aarbyqdan pelen aarbas appaar, ыncalza-taa aas-cemniң, kyş-azyдың, organ sawазының ekki pagaj pajdalyның хире cergezinden хатаарышкаş kederep азь кошкар өскерли перип polur.

III. Tuberkuljos—xaldamырлыq aarbyq

Tuberkuljos polza, tarap neptereer xaldamырлыq aarbyqlарның preezinge хатаарыр aarbyq polur. Em-ciler polza, tuberkuljos teerge, xaldamырлыq aarbyq polur polgaş pir kiziden өске kizi-ce tamсыр taraар aarbyq teerzin ertleceң peer-le pillar тургannar. Ыncalza-taa tuberkuljos cogum кандыq poor тургыл, cyuden канcaар tarap neptereerli, ol aarbyqның cы-

dagaanь суу полurul теерзин ур ујде-ле пилвејин тур-
ганаг.

Туберкулјостуң тарар нептеег халдамьлььн Франзьньд Вилмен тер ерттеден кизизи тьр илерет-
кен, ол кизи ону консуқ пөдуун арга-пиле илередип
көргүскен. Вилмен полза, туберкулјостуқ кизиниң
тыкпузун ар алгаş, ооң-пиле талај хаваннагьн тарьр
ськкьиткан. Тарьр ськкьиткан хаваннар полза, тубер-
кулјостан аараş, şooluқ polваанда-ла өлүр калган-
нар. Туберкулјос теерге, халдамьлььқ аарьқ теерзин
şак ьнсаалдыр тодарадьр көргүскен poor тур.

Он аньда Робрет Кох тер пазар пир ерттеден
кизи полза, тькка ур ујениң тургузунда şincilel азы-
ьн кььр тургаş, кизини аар covадьр аарттыр по ту-
веркулјос тер хоральқ аарьқньд микровун тьр илерет-
кен. По аарьқньд микрову полза, суқ-ле микроскоп-
пиле тькка улгаттыр тургаş көерге, көстыр аай-сок
хензиқ хемсеқлиқ суве полган. Ук микроптуң хевити
полза, şөјбек хевитиқ полган; ьнсагаş ол микроп-
ту темги ерттеденниң адь-пиле Кохтуң şөјбек мик-
рову тер адаан. Микроптуң хемcee, суқ-ле 3-4 мик-
рон хире консуқ piccili хемсеқлиқ полур. (микрон
теерге, миллиметрни муң kezекке хувааганьньд пир
kezee полур, миллиметр теерге, метрни муң kezекке
хувааганьньд пир kezee полур). Кохтуң şөјбек мик-
ровун көөр тизе, суқ-ле 1.000 каттар улгаттырар микрос-
коп-пиле улгаттыр тургаş көрзе ам көрүр полур.

По микроптуң амьдыральн полгаş онза рајдальн
амгь ујде ekkizi-пиле şincilep илереткен. Ооң онза
рајдалдарьньд пиреези полза, арь өөнүң. (voskanьн)
pyikenti ьşkaş тускај keeş-пиле pyrgelgeni полур тур. Ол
pyrgelgen kartь полза, ук микроптуң таşтыккь тала-
зындан халдаар кандьқ-таа хоральқ суылдерден кам-
галар турар.

Кохтуң şөјбек микрову полза, изиқге toraan-na
өлү perbes полгаş camдык dezinfeksileer суылдерге
pelen альсараьн şьдасьр ерте peer тур. Өзке мик-

roptar ölyp kырыгылај peer хире pajdaldarga tavarы-
тыгanda, Koxtuң şөјбек mikrovi polza, podunuң
onza шынар-pile eleen yr yjede шыдазыр арттыр ка-
лыр polgaş аарықны өөskyder. Tuberkuljostuң ol mik-
rovunuң кыры тuskaj шывық kaart-pile пыргелген cy-
ве polgan төледе, ханның lejkositteri onu арај тер
turgаш ezildirer ijik-pe, хагын-таа ezildirip шыдавaјын
раары кајы хөј poor tur. Koxtuң şөјбек mikrovi ki-
ziniң maga-podun-ce kirip nepterees, аңаа cemiş pol-
gaş temperatura talazy-pile podunuң öзылде хөқзыл-
dezinge ең таарымcaлық pajdalga tavarы peer. Ын-
cангаş kiziniң maga-podunuң кајы pir organьның
iş'inge nepterep koncuқ хөј sannы-pile yrezip кө-
vyder, ооң podunuң хораньн тарadyр yндырву-шаан
organizmi yreqder кемdedir coruun eg-leer tur.
Ol mikroptuң ындық хораньн амгы yjede todargajь-
pile şinciler көрген polgaş uk хоран polza, mik-
roptuң podunuң iş'tinde coruur poor tur, onu tuber-
kulin тер адаан.

Koxtuң şөјбек mikrovin kiziniң maga-podundan
ташкаар, тuskaj cemgerilgeliқ cerге, тuskaj arganь
jozugaар өstyryp ар polur. Ol тuskaj arganь jozu-
gaар өstyryp көvydetken mikroptardan ыгалыр yn-
gen tuberkulin тер хораньн ol podu хевеерzin yn-
dyryp ар paza polur tur. Şak ыncaldыр тuskөј arga-
pile yндыryp тыр алган хораньн амгы yjede tuber-
kuljos аарықны емнер ederinge-таа polgaş onu şin-
ciler pilip алыгынга-таа хереқлер турар.

Ындық хораньн kiziniң piccii шыmaktалыр palьq-
lanь pergen ceringe хенziқni-le teqzi шыkkыrtты каа-
вьdarga, onu teqzipken cer ol-la toraan кызыр, хө-
ge peer tur. Ындық pajdal кадык ulustarga өөskyp
тывылас cyве polgaj. Ol ыncaldыр шыkkыrtтыр тарыы
arga polza, шыгыңај хора ајылы cok polur cyве, ем-
ciler onu ылаңгылада piccii uruqlарның tuberkuljos
аарыын şinciler иeredirde ашықлар турарлар.

Ol mikrop kizinin maga-podundan taškaarlap yne pergende, yrezip көvydevestej peer, ындьq polza-taa, таарьмсалыq pajdalga kirgende, kizinin organizmin-ce paza kattap kire pergen yjede toraan-na paza kattap yrezilir argalyq poop tiriq хевеер арттыр калыр тур. Разьд иштиге, ыланьжыда өл шыктыq караңгы өреелдерге Кохтуң şəjбек mikroptарь елеен кааш аяларның тургузунда-ла тiriq хевеер амьдырар туруп шыдаар полгаş kudumсуга, сырк хуннуq серге удаvas 5—10 хонук ишинде-ле өly peer. Po mikroпка хуннуq тоорт теер херели теер полза, кааш-ла шактар тургузунда кылыр өlgylej peerler. Olарның mikroptарның амьдыраарыга консуq ертиq таарьмсалыq серлер полза, хертин ыскыталсак сыгыqlарь, разьд иштиге салыр сымсака көвеqлиq сандайлар, хевистер полур; kizinin хөj ындьq mikroptарлыq тыкпузын саştансыларь şак ындьq суылдерге toraan-na рагыр сырыныр халдаар поор тур.

Izidişkin, сыдыбыşкын полза, Кохтуң şəjбек mikroptарыга өlyмнуq суылдер полур. Po mikroptар сыт иjk-ре, азы суq иштин-це nepterep kire pergen тушта, сытты, суqну хажьндыртырга olар 5—10 minut ишинде-ле кылыр калылар Хажьндыртышыкын полза, tuberkuljostuq şəjбек mikroptарын өlyrup узуткаарының ед екки серsee полур. Tuberkuljostuq kizinin edilelinge турган хууд сабалар, пизектер, сереелернин, ак хер аймаа суылдернин хоразьн арьдarda po argаларны азыqlаарь консуq суылдыq арга полур:

Тоңулар полгаş соокка тургузар сорук полза, tuberkuljos mikrobinuq амьдыралыга кандьq-taa pagaj pajdal poldurvas теерзин пиллр херек. Tuberkuljostuq kizinin, тыкпузын харга хөп каар ползубуussa, yooq иштиге турган mikroptар кысты өtтыр tiriq хевеер сыкташтың хар еrij peerге, саьн paza-ла kizinin organizmin-ce kattap тамсыр киргеşтин, анаа yrezip көvyдеер аарьдны өөskyder тур. Dezinfeksilep арьдар janзы-pury аргалар полза, tuberkuljos mikro-

tarınga paza olymnyq cyylder polur. Karnolduq kislotanıń 5% ezildirilin ijk-pe, azy xlorluq cugaj-nyń ezildirilin azyqlaarga eń azyktyq polur. Po ezildiriglerni tuberkuljostuq kiziniń tykpy tykpyrer tus-kaj savazınyń iřinge kudup azyr kaap turarby cugula.

IV. Maldıń tuberkuljozu

Tuberkuljos-pile cuy-le kiziler aarbyr eves, harıń camdyk maldar paza aarbyr. Myjıstyq poda maldıń tuberkuljos aarbyr polza, kiziniń tuberkuljos aarbyr-pile tykka xolvaqaldıq polur, Myjıstyq poda maldıń tuberkuljozunıń řejbek mikrobu polza, kiziniń tuberkuljozunıń řejbek mikrobu-pile ındıq koncuq tımej eves polur, ındıq polza-taa myjıstyq poda maldıń tuberkuljos aarbyrnyń mikrobu kiziniń magapodun-ce tamcır kirgende, kizini paza-la tuberkuljostan aartıy peer tep erttemdenner ileredip kergysken.

Tuberkuljostuń xaldamıy maldan kizi-ce tamcırda syt polgař sytten kılgan camdyk cemner, sarzaq, ereme, rıřtak cergeliq cyylderni tamcır xaldaar. Ol cyylder-pile kadı tuberkuljostuń řejbek mikrobu xamıktyń murnunda aaska kirgeř, oń soonda řejyndyge paar tur. Oń uzurundan aas iřti ijk-pe, azy mojun, poostaa pesteri murnap aarbyr coruktar kajı xıj polgulaar. Oon ulam řejyndy tuberkuljozu polu perip paza polur.

. Aarbyrnyń nepterep taraar coruunga ciq syt izer coruk tuza polur, ılangıjada sytty kadı inekten saap algan leerzi ılap pildinmes tuřta, eń ozaldıq polur. Syt saap algan inekti kadı tep pilip turzuvussa-taa, řınynda ol ındıq polvajın paar cyylder paza eves eves polgulaar. Cyge tize, myjıstyq poda maldıń tuberkuljozu pildinmejın corup coruur cyylder kajı xıj polur. Inektin emiinden camdykta řuru ıřkař, kadıq tıstekter unup kelgileer. Emii ıncap pargan inekterden saap algan sytty ıjaap-la xajındırgař izer xerek.

Устынде айткан суылдерни јозугаар айыга, тыйы-
тық пода мaldарнь ветеринар талазь-пиле шыгырь хь-
нар харагалзаар соруу пазар бир ерге-чок сугула суул
полур тур.

V. Туберкулјос халдарынь тарар сыршынагынь оруктары

Кизге туберкулјос аарынь тарар сыршынагынь
кол соруктары ар көрелинер. Туберкулјос аарынь
сөјбек микрову кизиниң организм-це согум кандық
оруктар-пиле непереп кире пеерил?

Туберкулјостуқ инектен саар алган сыйты полгаşын-
дық сыйтен кылган сем суылдерин изип чигенде, тубер-
кулјостуқ микрову кизге, кизиниң аскын тамсаş,
сөјындыге непереп кирер теерзин мооң мурнунда
сугаалышкан пиле.

Туберкулјос аарынь сыршынь халдаар соруу
полза, кол телевинде ол аарынь сөјбек микрову
бир кизден өске кизге тамсыр халдаар тур. Тубер-
кулјостун халдары агаарнь тамсытыр пазар хөј-
пиле сыршынь халдаар тур.

Агаарнь тамсытыр сыршында, туберкулјостун
сөјбек микрову кизиниң өкpezиниң істин-це непереп
кирер.

Ол полза, мындық јанзылық роор турар: кизи
угулајында өкpeniң аарындан кoldар аары соруу
суве теледе, аары кизиниң туқырген туқызынде
туберкулјостун хөј саннық сөјбек микротары соруу
теерзи пиле todаргај тур. Аары кизи аары северни
сагыбас, культур чок пайдальды соруу, таварышкан-на
серинге, сала кырга-таа туқырыр каар соруу пол-
за, ол кизи podун толганды туберкулјостун микротары
кансаар-таа аај-чок хөј-хөј-пиле тардыр каар
тур.

Хат хадаанда јик-пе, азы өң, пазы істиниң пок
товураан шыреенде, ол товурак тоозун аразында кур-

gaj pergen tykpyde, Koxtuñ mikroptarь uk tәurak toozun-pile kadь purunajnyр tarap turup peer. Tyk-pynunь xenziq naj caštancьzьnda pezin kancaar-taa aaj-cok xәj mikroptar coruur. Tykrynunь ьndьq caštancьlarь koncuq piccii cilk cybe teleede, toozun-pile kadь agaarga yr-le purunajnyр coraaš, oorttan kadьk ulustun aas, tumcuununь ištin-ce tьndьnyр kirgeninunь ulamь-pile ol kiziler tuberkuljostan pelent-pile aarьp polur.

Бncangaš cerge-taa, šala, širttek kьrьnga tavarьškan-na ceringe tykpyrup kaap coruur kultur, arьq-šever sagьvas cancy-pile kyštynьq temissezi ci gula polur tur. Xәj ulus olurup curttap turar oran razьdnarga tykpy tykpyrer tuskaj xerekselderni turguzar polgaš oon ištinge dezinfeksilep arьldьrar cybeler-ni cazyр urup kaap turarь ci gula. Tykpy tykpyrer xerekselderni cup, dezinfeksilep aštap turar polgaš onu aštap dezinfeksilep xorazьn arьldьrar cybeler-ni aptekalar pyryzynden ap polur.

Tuberkuljostuq kizi cәdyrerge, oon caraazьnyр xenziq caštancьlarь attьgьp taraanьnyр ulamь-pile xaldamьr taraar cyulder kajь xәj poop turar. Өkrezi tuberkuljostaan kizi cәdyrgende, oon tykpyzynunь ištinge koncuq xәj sannьq mikroptar coruur teerzin erttem talazь-pile todargaj iletken. Tykrynunь xenziq naj caštancьzьndan pezin emge xajaa-cok xәj mikroptar coruur. Tykrynunь caštancьzь koncuq azargancьq yuimek polganьnyр uzurundan agaarga yr corup coraaštьn kadьk ulustun өkrezin-ce kilr tьndьna perip polur.

Tuberkuljos aarьqlyq kizi po tugajьn kezeede utrajьn podap curuur uzurluq. Бncangaš aarьp podundan өske kadьk ulustarga xaldadьksavas tize, kьmьn-taa arьn-ce udur kәrnyp algaš cәdyves uzurluq. Cәdyrerde xolununь artь talazь-pile askьn tuqlaj tudup alza coruur. Бncarga arьq ševerni sagьp parьmdalaar kizi olza, xәj unь yrgylcy cup

республика

БНЭЛИО

соруур ивурлуу тээрзи тодоргаяла полгај.

Tuberkuljos aarьqың xaldamьbь kiziniң okpezin tamcьp kirerinden eskeer xaldaar coruktar paza kajь xoj. Oon eskeer aas polgaş şejyndyny tamcьp xaldap paza polur tur. Kadьk ulustar tuberkuljostuq ulustuң et-sevin ap edileende mьndьq poor polur. Ol polza, kolduunda-la kuuң sava, ajak, tabak stakan, seree, pizek, şoppulak cergeliq aaska teqzip aььqlapкь-teq xerekselden poor.

Eske kiziniң tendyr tьrtpaan тааркьзын ap tьrttar, eskeniң таңззын askьn-ce sugar cergeliq kultur cok pagaj caңьldardan ulam paza tuberkuljos aarьq хaldaj perip polur polgaş oon-taa eske.

Nom tepter nomcuurda, ooң saazьnyн andarar teeş, salaazьnyң paazьn askьn-ce sukkaş caraazьpile şьgьdьp aьr cergeliq mьndьq pagaj caңьldьp paza soksaдьr xerek. tuberkuljostuq kizi nom nomcup olurgaş codyrerge, ooң tykpyzynuң caştancьzь pomga parьp tyşkeş, ooң tuberkuljos aarьqың mikrobu ol pomga cьpşьnyр kaan turgan cizekterni eritem şincilelder xoj udaa kergysken.

Kulturluq, medereldiq kizi tuberkuljostan aarьj pergende, podunuң eq-pyleziniң iştinge polgaş xoj niltiniң orttuzunga podun kancaandьr aьq, aьq şeverni sagьp tutunup corza coguurul tep cyve moon ystynde cugaalaanьndan todargaj kesty peer tur. Ёndьq aarьq kizi polza, podu tuskaj oruunuq turar polgaş kadьk kiziler-pile kadь pir orunga udup polvas, Ыlangьjada caş uruq-tarьn хojgarьp algaş udunr coruktu polduvas uzurluq. Oon Ыnaj tuskaj ajak savalyq turar, ajak savazьn podundan eske kiziler kьm-taa aььqlavas polgaş uk ajak savalarnь kadьk ulustuundan angь cerge cup aььqlaar xerek.

Tuberkuljos aarьqlьq kiziniң iştikki ak хevin, tumcuk codar arььььn, aььn aştaar arььььn kadьk ulustuundan angь cerge iziq suqga Ыjaap-la хajьn-

дыр тугаş сур арьqlаар, туберкулjостуq кизини тукпурер савазын онза оваарытсыл-pile сур арьqlаар.

Тукпуну сег кынгa төр харга хөөр полвас, ынсаар полза, халдамыр тараарынга туза полур.

Туберкулjos аарыqныq халдамырныq тарар пер-тереер сорунга, ылаңыжада сажыь шаqда ымыраа-seekter консуq улусq колваqдалдыq полур. Ымыраа-seekter полза, туберкулjостуq кизини тукпурер каан тукпурзунуq кынгa хонуркаş, орта таванарын ро-ралдыр алгаşтың оон узур соруткаş, улустуq аа-семини кынгa арпары сьрсьндыр каартар. Мын-дыqныq узурнда сараа тукпурер савапың аскың cadagaj тургузур полвас, ындыq саваларны cadagaj тургузур каарга, халдамыр тарадьксылары полур ымы-раа-seekter киреринге ептиq арпар тур.

Туберкулjостуq кизини курттар олурар өреелини иштин ең-не арьq шевер тургузар. Өреел иштин-це арьq агаар килер сорукту ургылсу пoldура херек. Арьq агаардан курттанар. Сажыь, кыкыь шаqда сонганарны полгаş салгың килер көзенектерини 10-15 минутта хуннуң-не кааş-кааş удаа азыдыр туруңар. Разың-ныq сонгазын elder жанзыныq көзегелер-pile туqlал-дырвайың, өөреелнер иштин-це хун херели полгаş арьq агаарны хөй-хөй-pile килер көруңер! Олар полза, туберкулjos аарыq-pile темиссеэринге кыстыq темис-сектилер полур тур.

Туберкулjостуq кизини курттар олурар өреелинге еузун-раазың сымсак сандайлар, хевистер, сергеллиq херексelder тургускапыныq херее сок, ындыq херек-сelder полза, товурак тоозун тырттыьсал полур, ын-дыqныq төлеезинде, микрор паза хөй-pile сылыр сыqлыр полгаş аштар арьдары перге херексelder poor турлар.

Разыңныq салазыныq рогун аштаарда өл аргань аыqlаар херек (песту суqга ыгыткаş, оон-pile со-дур аштар) Туберкулjостуq кизини разыңнық иштин

kurgacğa purunajındır şirşirge, toburak toozuna purulap, oñ iştinge turgan mikroptar tarap turup peer.

Tuberkuljostuq kızınıñ araq-siliq polgaş kultur-luq coruuru polza, ındıq kizi podunun aarın eske ulustarga xaldatrazınñ sugula cyuly polur.

Kızınıñ xolunga tuberkuljostuq mikroptar cır-şına pergen coruuru magat cok cybe tõeede, cem ciiriniñ murunda xoldarın savadınñ suq-pile ıjaar-la cır aır xerek.

Tuberkuljos aarınñ xaldatır polza, uk aar-ınñ mikrobu-pile xoluza pergen cem cyuly tam-cır taraj perip paza polur cybe tõeede, aaş-cemni peletker, sadıqlap turar cerlerge, cizeeleerge: xler, sarzaq, syt sadar cerlerniñ aзынга tuberkuljostuq kizilerni kilrip ar kansar-taa polvas. ındıq aarın-lyq kizi polza, talgan rızırar, cem kыr cerlerge aзыdap turgaş, kadık ulustarga podunun aarın xaldatır polur tur.

Мындағынñ uzurunda aaş-cem cerleringe aзыdap turar kizilerni aзыга xyleep aыда, medisin хнал-dazыга ıjaar-la kilrer polgaş aзыга xyleep algan soonda aj sanında-la şincittirip turar uzurluq.

ındық cerlerge aзыdap turgan kiziler tuberkulj-ostaj perze, oların aaş-cem kыr cerlerniñ aзындan top-toraan cajladır soluur xerek. Po pelykte aytkan хемceqlerni sagыр parымdaalap turgашын connuq orttuzunga tuberkuljos aarın kalvarыр taraar coruktarın poldurvaalıdarı.

VI. Tuberkuljostaj pergende, kıziniñ organizminin iştinge polur øskerilgeler

Tuberkuljostuq mikroptar nepterep kire pergen-de, kızınıñ organizminge cyu polu peeril?

Tuberkuljostuq mikrobu kızınıñ kandıq-taa or-ganın-ce nepterep kire perze, pygy organizm polza?

анаа удур темиссеzip egeleer. Organizm polza, ol temissel-ce podunun pygy kыsterin, pygy-le kur суулу-ун мөөнпөр сьыдыра peer. Ханның ак kezeenden pytken lejkositteri polza, olарның тајзынь polur mikroptарның neptereen cerlerin-ce хөју-pile сьыдыр кирgileeş, uk ol mikroptарны pyrgeј ар хаара tutkaş, pottарының іştinge ezildirip хайдыртыарының хуезin coruda peer. Ысцангаş ol mikroptарны мага-pottуң іştinge оон ыңај таратпас төлеede, olарның nepterep kire pergen cerin tolgандыр роивак kletkalarдан pytken pyrgeliіşkin turuptar. Оон ulam анаа kletkalarдан арттык uluq хемсeqliq tuskaј kletkalar өөskyp тьвыгылар келir tur. Олар polza, тyberkuljos mikroptарны pyrgeј ар, хаара tudup paza-la uzutkar cok кьыгын oraldayлар.

Ро pygy kletkalarның мөөнпезip сьыганьдан ulam, cinge-tараа cemizi хире хемсeqliq piccii төstекter өөskyp kelgilee. тyberkuljostu Ысцангаş төstејer аарьд тер paza pir јанзы адаар роор суве.

Тyberkuljostуң mikrobuнуң хоразьп ulam-na cidirip, onu ханылатпас теештин kiziniң organizmi oralday peer. Мооң узурундан темги төstекterni kiziniң ханындан ыгалыр унген сугај суулу sinniktirip aptar, Ысцарга, uk mikroptар polza, темги төstектин іştinge таştаль pergen суве Ыскаş таştь pyrgeqliq хевеер сьдар суульдер самдык ујelerde роор турар. Ыссар pargan төstекter ol kiziniң pygy назьныңьд eccizinde кансанмајьп-таа corup coruur polgaş uk аарьддан араан ulustar ol Ыссар pargаның pezin oзаавајьп coruur роор tur. Ысцанза-таа, тyberkuljostуң mikroptары оон іştinge мungашталдыр pyrgettine pergen corza-таа, pottарының амьдыралың Ыкьыпмајьп хевеер амьдырар coruurlar.

Самдык таварьгалар роор таарьмса cok pagaj ijk-pe. аар peге аарьд-pile kiziniң organizmi коşkaj pergende, şak Ындық cerlerden тyberkuljos аарьд kattap уқдереp ulgadyр keep polur tur.

Oon aargьda kiziniьn organizmin-ce tuberkuljos-tuьn mikroptarь nepterep kirgeş, sugajlanьp kadьbьr, sorvulanьr cyulder polvajьn parganda, kiziniьn organi-zmi uk xaldamьrga udur temisseziьp şьdavajьn paгьp paза polur.

Kiziniьn organizminiьn iştinge tuberkuljostuьn xal-damьbьr caa-caa cerlerniьn yreqdej peerge, kiziniьn argьqlarьnга polgaş organnarьnга yreqdeeşkinner poop, ojulgannar, paьqlar tьptьp kelgileeer. Endьq cerlerniьn iştinge xөj iriьn tьptьp tuberkuljostuьn mik-roptarь emge xajaa-cok xөj sannьb-pile turar poop tur. Tuberkuljostuьq kiziьn cөdyrupterge ol pygy cyul-der polza, tykpy poop taşkaarlap unyp turar tur.

Endьq ojulgan paьqlьq appargan cerler polza, tuberkuljostuьq kiziniьn amь-tьnьnга koncuьq uluьq ajьyldьq polur, cыл tize, olarьnьd xaldamьbьr kiziniьn oon өske argьqlarьn-ce polgaş organnarьn-ce kalva-гьp taraj perip polur.

Tuberkuljostaј pergende, өkre, paar, sөök, keeş, cergeliq, cyq-le mikroп nepterep kirgen ceri aarьbьr eves, xarьn tuberkuljostuьn mikrovinuьn uluьq kyştuьq xoranьndan ulam cьlaaş, kiziniьn pygy organizmi xoranattьbьr, pygy maga-pot şuptu aarьbьr appaar tur.

Tuberkuljos-pile aarьj pergenniьn temdekteri kon-cuьq xөj janьbь polgulaar. Oon-pile aaraan kiziniьn eediniьn izil ulgadьp, tengel şineezi koşkar, teridip, arьp, cemge xөnnу cокtanьp tykpylyьq cөdyl cөdyr-yp xөree aarьşşьbьq polu peer.

Tьkka xөj cyulduьn xaldamьbьrьq aarьqlarьnьd oon ьlgalyьr cyvezi polza, olarьnьd mikrovi kiziniьn organi-zmin-ce nepterep kirgen soonda, 3-14 xonuktar ara-zьnda kancaar-taa aaj cokka tьnzьdbь aarьdbь peeri polur tur. Eediniьn izil ulgadьp, toraan-na uьqduьnmas-taaş, cьdьnnar, kьlaştap corup şьdavas polu peer. Kiziniьn өkrezi хивулup aaraanda, difterit, ospa, tifter cergeliq aarьqlar-pile aaraanda ьncar paar poop cyve.

Tuberkuljos aarьq-pile aaraanda, ol pygy cyyl-der oon araj-la eske pajdaldьq polgulaar. Tuberkuljos-pile aaraan soonda, uk aarьqnyьq temdekteri ileregize cedir camdьkta koncuq yr yje ertter. Oon aaraan soonda karakka kестыр хире кандьq-taa tem-дектер ilerevejнn paar coruktar каь хөj polgular turar. Ыncaar aaraanda kizиниң organizminge кандьq-taa ьндьq onza сыргaldьq cyве cok, tuberkuljostuң mikrobu podunuң хоралаар coruun poldurup turza-taa, aarьдарьньнq temdee poop кестыр хире кандьq-taa cyyl polvas po'gaş aarьq kizиниң tengel şineezi кадьк хевеер ьшкаş poop sagьндьгь-şaan coruur.

Tuberkuljos aarьq polza, ькка хөj cьldar ert-kizege cedir pildirtpejin pydy aarьдьр corup-taa polur.

Aar perge aarьqdan aaraaş, kizиниң organizmi koş-каj pergende, tuberkuljostuң aarьдарь ьндьq kyş-tyq еves-taa polza, oоң mikrobuниң хоралаар kyzy хевеер турган yjede, aarьqнь хенерттен yqderedip өөskyyde перip polur, ьncaaldьр хенерттен yqdereer coruk polza, tif, grip polgaş eske-taa ol cergelliq aarьqlardan ulam өөskyyry хөj poop turar. Ындьq yreqdeeşkinner polza, olарнь өөskytken aarьqlar-pile төmej temdekterliq polgulaарь каь хөj polur, ьncangaş olарнь endep салcарtar coruktar paza тавар-зыр turar. Мьндьqньнq uzurunda ьncaaldьр aarьр coruktарнь koncuq kicceep көгyp, emciге coguur өj-şaaнда paгьр şincider хerek. Cyge tize, grip aarь ьшкаş ьндьq koncuq ажьл cok хевирliq poop caraaş, pagaj хaldарьльq tuberkuljos aarьн pydyu pildirtpezi-pile өөskyydyp ulgattьrар coruk poop polur.

Grip-pile aaraan ulus kolduunda 6—7 хонук іş-tinde-le тырген ettine peer. Tuberkuljos aarьq yq-dereende, 2—3 nedel yrgylcylep, хагьн camdьк yje-lerde мьньнaj 4 nedel-taa cede peer poop tur. Şak ьncaaldьр aartьr coruk pir kezек yje ertken soonda, kattaptaj peer uzur paza turgulaar. Tuberkuljos-

туң ыңсаандык каттаптар аартыр соруу полза, ук аарықанды халдамьы организмнің істінде саа-саа церлери уреқдер, улам ханылај пергенін көргызыр турарь ол poor тур.

Туберкулjos аарық полза, өкре, шөјынды, өк, пуу-рек, сөөк, кееш, меениң картты тееш, цер-ле кизинің пугы органның шүптүзүн уреқдедип полур. Хөј нуруузунда-ла өкпениң 90 хуу хирезин уреқдеер. По аарықдан полза, улуқ пице кандық таа назь харық кизилер аарьр полур. Писцил уруқлар, туберкулjостуң халдамьыңга онза таварыьсал полур. Улуқ улустуң өкпеzi кoldар уреқделир, ыңсаарга, писцил уруқларның лимфалық пестери, меезинің картты кoldар уреқделил-цел полур тур.

Emciler полза, туберкулjos аарықны тапыр, ооң-pile кизинің аарааның ылавылар пилир алыр төлеede, тыкка хөј сүүлдүң шинцилдери хереқлер турар. Em-ciler ол пугы сүүлдери todargajлар пилирде, ук аарық кизі кајь хире ујениң тургузунда аарьр келгенін, кан-дық пайдальда тургаш, кансаалдыр аарааның ајттыгыр илередири сугула полур. Аарық кизинің cook төреде-ринден туберкулjos-pile аарьр coraan кизі пар-пе, теер-зин пилири сугула, cyge тize, өқ-пуленің улунуң іш-тинден пир кизі аараанда, ооң аарыь өске улустарыь-га пазь сьршыныр халдај peer теерзин пилир-ле полгај-пис. Аарық кизі полза, ооң мурнунда цер-ле кандық-кандық аарықлар-pile аарьр ертирир coraanың emcige сарындыгыр сугаалар перзе cogуур. Emci полза, ол пугы сүүлдери todargajлаан соонда тыңнаалар тур-гаш ијик-пе, азь соктап тургаш ам шинцир көөр.

Өкпениң туберкулjозун тодарадьр пилир алырыңга консуқ сугула cybe полза, тыкпунуң шинцили полур. Тыкпу істиңге туберкулjостуң шөјбек микрови coraanың илереен полза, ол кизинің туберкулjостар аарааның ты-рыңај todargaj теерин хереццилер турарь ол poor тур. Ыңсаңағаш аарық кизі полза, тыкпозын шинцидерде, сө-

dyrerge ökre işinden taşkaarlap yngen cyylyn ek-
keer polgaş caraazyn ekkelbes uzurluq.

Şincilel kылдырар teen tykpyny aştap kaan şil sa-
vaga pir xonuk murungaar cылдырза coguur tur.

Kıziniq aarbyn todaradyr pilip alyr töleede, ood
xanьныq tamдызын ар şincileer arganь хөј udaa
xereqler turar.

Tuberkuljos aarьqнь todaradyr pilip alyrnga,
rentgenniқ xerelinge cырткылар көөry koncuq uluq
пзур-tuzalyq poor turar, rentgenge cырткылер көө-
ge, uk aarьqның egeleen pajdaly көsty peer.

Tuberkuljostaan ulustuq aarьp erttireriniq pajda-
ly koncuq хөј janьь polgulaar. Camдыk ulustuq
tuberkuljos aarьь koncuq tyrgen, tevidenciq pajdal-
pile aartтыр; aarьq kizi toraan-na orundan tura aivas-
tar, ood temperaturazь хөл-cok pedip tif şinciliq кыл-
дыр aarьda peer. Ынcaaldыр aartkanda, pydyn cart-
тык aj cedir uzamдыга peer. Tuberkuljostuq мындыq
xeviri-pile aaraanda, ölyr coruk kajь хөј poor turar.
Tuberkuljostuq xooccu xevirlii oon-taa хөј udaa ta-
varььp turar; uk aarьq polza, xire-xirede tyr kada
cidiqlenmi-şaan, cы-cыль-pile yrgylcyleer tur. Ынcaп-
дыр aaraan ulustar polza, мындај хөл-cok кырььге-
ge cedir nazьdap polur poor tur.

VII. Tuberkuljostu emneeri

Tuberkuljos aarьqнын tugajьnda, erttem şincilel-
diq ileretken parьmdaalarь-pile tanьş eves kıziler
polza, tuberkuljos teerge, emnettinmes aarьq cybe,
oorttan aaraan kizi төmej-le ölyr, ьндыqның төlee-
zinde, emcilerge parьp turganьның xeree-taa cok ter
podaar cyylder par poor tur. Ol kıziler polza, şuut
emnetpas ijik-pe, aзь medisin talazьnga xamaarьş-
pas, lama, xam cergeliq elder janььның kızilerden
tuza erer, olarga parьp turgaş, aarььn ulam kedere-
diр alyr poor tur.

Tuberkuljos aarьqнь тугаьн тьпсаалдыр пилл
coruk тьгьнај ьн евес тур.

Tuberkuljos teerge, emnettiner aarьq теерзи су-
гаа cok тур. Tuberkuljostaan ulustun иштinden кон-
суq хөј кизилер полза, тьгьнај кьгьгьzege cedir на-
зылар curttap coruur теерзи emcilerge пилдингир. Туш
поор таварьшкан сьлдagaannardan ulam aarьp өлген
ulustun сөөгын kezip шинcилер көөрге, olарньн tu-
berkuljostaan aarьq ерттирп согааньньн парьмдаазь
ьлангьjada өкpezinden ilerep тьртьp, ol aarььндан
суq-ле sorvu хевирлиq аритьньсь арттьp kalган турарь
көстыр поор тур. Moon алгаш көөрге, tuberkuljos
teerge, emnettiner aarьq теерзи tadagalzaa cok тур.

Tuberkuljostu emnep corudarьnga kol cugula cy-
be полза, uk aarьqнь coguur өј-шаанда emnedip
egeleeri полур тур.

Tuberkuljostaan kizini emneerde, ооq aarьь yq-
derep ханьлај pergende emnep egeleer cybe еves,
харьп uk aarьq caa-la egelep турда, emnep egeleer
xerek. Po coruk полза, темги aarьq kizi aarьь kajь
x're appargan турда, emcige cede peer poldur, оон
ulam poldunar тур. Emcige ерттеден pargan tudum-
на aarьqнь emnediringe cugula тuzальq полур.

Tuberkuljostu emneeriniq argalarь koncuq хөј
janьь polgulaar.

Өкpeniq tuberkuljozun emneeriniq talazь-pile me-
distiniq aзы corudulgazьnga сөөлgy yzen сьлдарньн
eccizinde тускај argаньн pnevmotoraksьзь тер суyl-
dy килриштирп хереqlер kelgen. Po argаньн utkazь
полза, шooluq uluq еves oporas кьльгь поор турар.

Ine-pile тезип тургаштын, хөрек иштиниқ хозун-се
агаар килрер. Ыncaptарга хөрек иштінде туруп турар
өкpeni агаар кьза paskaш, uk өкpe тьш аль peer. Ы-
caar килрп каан агаарь sordunup yne pervezin тееш
ol uluq еves piccii operastь 10-12 хонук ара-
зьнда-la kattaptap corudarьн, темги кьза tuttingan
өкpezi сорьулангььe cedir yrgylcyleer. Ol өкpezi

сорулган соонда, агаар кил урдыретин соксадыр-
тар, ынсаар ортта өкпези каттар керилгеş, аарьы-
ның мурнунда кансаар азыдар турган пoldur, şак
ынсаар азыдар егеlej peer tur.

Tuberkuljostuq kiziniñ aarьы өкпеzi kьza tuttuna
peer tuşta, ооң кyuussedir азылы kadьk өкпеzi ху-
леер алыр polgaş ol хулеер алган азылы суу-таа еves
кyuussedip şьdaptar poor tur.

Po arganь jozugaar emnedirin coguur oju cet-
peende, paza xeneriten soksadьp kaavьдыp polvas
teerzin aarьы kizi mederep pilir uzurluq, mьncaan
emneerin ьjaap-la tujulunga cedirgen turar. Ыncan-
mas polza, uk aarьы aarttar pergedeeş, temgi aarьы
kiziniñ podunга uluq salgadaar coruk tavarьы ар-
paar tur. Po arganь xereqlep emnep turgaş kon-
cuq хөj kizilerni ekkirttip, куş-азыль кьльp şьdaar
poldurgan poor tur.

Po arganь jozugaar emnediringe aarьы ulustar
koncuq ideger pyzyreer polgaş uluq kyzeldii-pile
emnedip turarlar. Po arganь ertte egelep xereqleen
tudum-na, uk aarьының ekkiriiri ulam tyrgedeer.

Gigiena-dietika teer emneer arganь jozugaar em-
nep eder coruktu tьkka yr yjeden peer xereqlep
kelgen. Ol arganь kol tɵlevinde-le sanator cerlerin-
ge xereqlep turar. Ыncanза-таа, аарьы kiziniñ olurup
turar pazьыңга emneer coruktu xereqlep paza po-
lur. Мооң узuru polza, аарьы kizige ең-ne таарьм-
caльы pajdaldь turguzarь polgaş tьştандьрылға-pile
xандьrарь polur. Аарьы kiziniñ olurar ɵreelinіñ іştin-
ge арьы агаарь polgaş сыькть хөjy-pile kilrer
uzurluq. Pazьының songazьn polgaş songanьң pic-
ciі kɵzeneen кьзын-таа, cайн-таа kezek-kezek yje-
lerde, азыдыр каар turar uzurluq. Аарьы kiziniñ
eediniñ izii ɵylep pedip, tengel-şineezi koşkar şaq-
зыraanda, orunga tьştандьрып сыттыrar. Аарьы kizi
ынсаар suladar şaqзыraan yjede yr yjeniñ ьндық
şimeen тааş cok pajdalга tьştандьrар coruk polza,

organizatsiyanı aarıq-pile temisselep şıdabırnıge taarımcaııq segim pajdaldı turguzar.

Кыркы polgaş saıgı yjeleride, aarıq agaarııq cerge coruırga aarıq kiziniq tyrgen ekkiririne tuzalııq.

Sanatorga emnep ekkirttir arganıq paza pir cugula cyuly polza, cemgerilge polur. Cemgerilge polza, xelyn erttir xoj polgaş canıgı aaj şınarııq polvas uzurluq. Cemgerilge xlep, sarzaq, tagaa cuırgazı, syt cergeliq, pistiq anaada xereqleer produktarııvı şuptu kirzir. Blangıjada nogaa cyulynıq ajmaan kırıřtirip xereqleeri cugula polur. Cemgerilge spirt, araga ajmaan kırıřtirip kancap-taa polvas. Bndıq cyulderni aas-cemge kırıřtirip xereqleer polza, aarıq kızıge cyq-le xora poop aarıqıń kederedir poıdan angıda tuzazı cok. Taakrıaar coruktu şuut xoruqdaar uzurluq.

Ustynde ajtkan pygy cyulderni sanator cerleringe corudarda, emciniq şıngı kontrolun xınaldaızın jozugaar poıtandırar.

Tuberkuljostu sanator ceringe xyn-pile paza emnep polur, blangıjada limpaııq pesterniq polgaş soektıq tuberkuljozun xyn-pile emneerge ekkı yre tyńeldiq polur.

Bndıq polza-taa, tuberkuljostuq ulus pyryzy xynge emnettınmes poor cyve. Samdık aarıq ulustu xynge emneerge xoraııq poop, ettinip segivejin parır polur. Emciniq kontrol, xajgaaralı cokka, poıdınuq turazı-pile xynge emnenip polvas. Xyn-pile emnenir coruktu egeleerde, emci-pile symeleziri cugula.

Tuberkuljostu SSRE-de, paza TAR-da pe sydyn-den kılınan xımbı-pile emneer coruk koncuq cedilşkinniq poop turar.

Xyn polgaş taarızır cem-pile kapsırıřtırır taarızırırarga, xımbı-pile emneer coruk koncuq ekkı tyńeldiq poop turar.

Бндьқ полза-таа хьтмьс-пйле емнеер сорукту хуя-пйле емненйрй ыкаш пазала емси-пйле сымелезр сорударь сугула, суе тйзе, хьтмьс йзер сорук туберкулжостуқ улус руузынге-ле таарьтсалық роор турас суве. Туберкулжостуқ самдык хевйрлерй-пйле араанда хьтмьс йзер полза, ук аарьқпнь улам чидйқ-лендйрер полгаш аарьқ кйзйнй паксырадыр. Туннелйнде сугаалар кақза согуур суве полза, ерттемнйқ седишкйнернйнй хараазь-пйле туберкулжос аарьқпнь емнеер сорук амгы уйеде алдарлық саагай сорук роор турар. Хамьк узур судел тйзе, туберкулжостар аарьй перген кйзй арааньнйң еgezинде-ле емсйге кеер шйчидйр кергызур, согуур тузаламсыннь алыр сугула тур.

VIII. Туберкулжос-пйле темиссел

Туберкулжос-пйле жоулуқ темиссейр сорукту, кыруненйң ерге-сагыргазь-пйле суқ-ле азьльс соннуң поттарьнйң холунда тудур турар курттарга поттандь-рр полур.

Капитализмнйң курттарьнга улетпырссин кйзй суқ-ле кадык, шырак согуур ойде херектйқ роор турар, январь-руу аарьқлар-пйле, паза оон йштйнде туберкулжос-пйле темиссейр сорук полза, кыруненйң херее полва-йьн турар. Ой курттарга ро сорук полза, хуунуң январь-руу емнелге серлернйнй полгаш хуу кйзйлернйнй сагыш салыр херее роор турар полгаш емнедйрнйнй ортйк унезй улуқ полгаш улетпырссин кйзйнйң херенгы шйнезй ортта седишпес роор тур.

Тйлеен социализмнйң курту—улуқ SSRE-ге улетпырссин ангы ерге-сагыргань рооунуң холунга алган тораан-на халдамырлық аарьқлар-пйле темиссейр-ин, оон..., йштйнде туберкулжос-пйле темиссейр сорукту кыруненйң сугула сорулгазыр пoldурган.

SSRE-де полза, туберкулжос аарьқ-пйле темиссел сорудур турар—туберкулжос диспансерлерй теер тускай серлернй хей-хейу-пйле тургузур азьткылаан. Ой серлер-

niň saný 1940 çaldyň seelgy ýjerinde 1.800 çedip turgan, olar polza, Sovet Ewileliniň çurttakçy çonu- nuň orttuzunga emner ederinini-taa, paça aaryqlar- nyň týtýrýnga udur paaş purungaar alyr xemçeql- lerni-taa ar çorudup turar.

Tuberkuljos aaryqlýq ulustu emneeringe oon angý- da xej sannyq sanatorlarny turguskulaan. Po azy- darnyň tugajyn sonuurgar pillir tize, 1940 çylda sa- natorlarga polgaş kurorttarga pilr saja peş muň kizi týtanganyn ayttyr çugaalaarga-la todargaj poor tur. Tuberkuljos aaryqlýq ulustun çurttaar oran sawazy- nyň polgaş olarnyň amýdryal pajdalyň ekkiziderin- ge xamaaryşkan eleen xej çyyl toktaal ajitýşkyn- narny polgaş tyrum saawylarny yndyrgyleen. Tuber- kuljostunq ulustun kuş-azylyň kadýkşýdyr taaryştyrar tugajynda, paça týkka xej toktaal ajitýşkynnar par.

Tuberkuljos-pile temissezir tugajynda, po pygy xemçeqlerni ar çorutkany polgaş azyly çonnuň ma- terialdyq kulturluq pajdalyňny ulam-na ezyr sazyr- gar turarynyň xaraazynda tuberkuljostan aaryr pol- gaş oon çorap eýr çoruu SSRE-de ulam-na kýzý- lör, eweazer turar.

Týwa Arat Respublik polza, SSRE-niň tetkimce tuza- atçýzýnyň açýzýndan azyly çonnuň kadýn kamga- laarynyň talazy-pile paça uluq çedilşkinnerliq poor turar. TAR-da tuberkuljos pile çedilşkinniq xyreşti çorudarynyň yndezin parýmdaazy polza, respubliktyň sosial turguzunnuň podundan polgaş kizini tarlap xemdiir çoruktu çok kýr uzutkaaryndan polur tur. Arat çonnuň amýdryal çurttalgazyňny, kulturunnuň ezyr sazyraany—tuberkuljos pile eres temisseziriniň kol çyuly po tur. TAR-nýň eittip kelgen po 21 çy- lyňny eccizinde tuberkuljostaar çoruktu saný ulam- na kudulap paçyr turar. Tuberkuljos aaryqlýq ulus- tun saný paça-la eweazer paçyr turar.

Ençalza-taa kuldanyşkynnyq jozunnu polgaş tar- lal xemdilgeniň arttyny ç ukçaazy polur po paak pu-

zar aarьqнь tencyzypile kogun yze uzutkaarda, шыгъь хуреş corudar xerek, ortta kalvak arat connun talazьndan en-ne idepkejlіq kirzir uzurluq.

Tuberkuljos teerge, emnettiner aarьq tur. Ыncan-
gaş tiileen sosializmньд curtunga kizini kizi tarlaar
coruktu uzutkaan polgaş kizi tugajьnda sagьş co-
vaar coruk kyrynenin paza pir tugaar eelceqde so-
tulgazь poop turar curtka tuberkuljos aarьqньд ko-
gun yze uzutkar polur polgaş uzutkar-taa turar.

Өрттө 20 көр.

Харьялгалыг редактор Лопсаннаар.
Оскулдуган Лагвизар.
Техниктиг редактор О. К. Оолак.

КНЦХТ. О--113

Рудурьлгеге пергент 1943. 1. 1. Сагыг № 94.
Парлар ундыргени 1943. 1. 25. Тиразь 1500.

Кзыл, Шетинкин, Б.

Тирографика парлаан.